तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयते ॥ ९२ ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥ ९३ ॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य तेन तत् । निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥ ९४ ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ ९५ ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यति ॥ ९६ ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छतः । संक्षेपविस्तराभ्यां तु किमन्यत्क्रियतां तव ॥ ९७ ॥

खाण्डिक्य उवाच :—

कथिते योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम । तवोपदेशेनाशेषो नष्टश्चित्तमलो यतः ॥ ९८ ॥

अथ ध्यानपर्यन्तसप्ताङ्गजन्यं निर्बीजयोगाख्यं भगवत्स्वरूपविषयं समाधिमाह—तस्यैवेति ॥ तस्यैव—विग्रहादिविशिष्टतया ध्यातस्यैव, कल्पनाः—नामरूपवर्णापक्षयविनाशादयः । अयं समाधिः पूर्वाध्याये परविद्येत्युक्तं विवेकजज्ञानम् । इदं चास्त्रभूषणादिविशिष्टदिव्यविग्रहवत एव भगवतोऽस्त्रभूषणाध्यायादिषु * बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्सदैव परमेश्वरः * कलामुहूर्तादिमयश्च कालः * इत्यादिभिः प्रतिपादितत्वात्, अस्त्रादीनां राहित्येनोत्तरोत्तरध्यानस्य वचनम् अन्यथा तस्याशक्यत्वात्, न तु त्याज्यत्वात् तेषाम् । अस्त्रादिविशिष्टविग्रहवत एव प्राप्यत्वात्, तत्क्रतुन्यायेन तेषामपि दृढं ध्येयत्ववचनाच्च ॥ ९२ ॥

उक्तस्य समाधिरूपज्ञानस्य भेषजं भगवत्प्राप्तिरित्युक्तम् परब्रह्मप्राप्तिफलमाह—विज्ञानमिति ॥ इदं विज्ञानं प्राप्ये परे ब्रह्मणि प्रापकम्, तथैव—ब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः—भावनात्रयरहितो भगवदुपासक आत्मा प्रापणीयः—प्रापयितव्यः । * ब्रह्मविदाप्नोति परम् * विद्ययाऽमृत(त्व)मश्नुते * भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, * भक्त्या मामभिजानाति, * तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च * इत्यादि ॥ ९३ ॥

इदं ज्ञानं न केवलं ब्रह्मप्रापकमात्रम्, किं तु मुक्तिकारणमपीत्याह—क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षेत्रज्ञः—अनादिकालक्षेत्ररूपमायागुणत्रयतिरोहितस्वस्वरूपः । करणी—करणवान् । समाधिरूपं ज्ञानं करणम् । तत्—ज्ञानं तेन—करणत्वेन तस्य—क्षेत्रज्ञस्य मुक्तिकार्यं निष्पाद्य कृतकृत्यं निवर्तते—मुक्तिमकृत्वा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

मुक्तिस्वरूपमाह—तद्भावभावमिति ॥ तद्भावभावमापन्नः—तस्य परस्य ब्रह्मणो भावाः अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः, तेषां भावम्—आविर्भावम्, आपन्नः—प्राप्तः, तदाऽसौ परमात्मना अभेदी भवति—ज्ञानानन्दाद्याकारैरेकप्रकारो भवतीत्यर्थः । भेदः—देवादिरूपः, तदन्वयोऽस्य कर्मरूपाज्ञानकृतः ; * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, * ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति, * परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, * संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्, * मम साधर्म्यमागताः * इत्यादेः । स्वरूपैक्यपक्षे तु द्वितीयो भावशब्दो निरर्थकः । अभेदी भवतीत्यस्य च पुनरुक्तिः * अन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः * इति चोक्तविरोधः ॥ ९५ ॥

एतदेव विवृणोति—विभेदजनक इति ॥ विभेदः—देवमनुष्यादिरूपः । आत्मनि ज्ञानैकरूपे देवादिविविधरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मदर्शनेनात्यन्तिकनाशं गते सति, परस्माद्ब्रह्मणः आत्मनो भेदं देवादिरूपं भेदं कः करिष्यति - न कोऽपि करिष्यतीत्यर्थः । यथाऽऽह शौनकः - * चतुर्विधो हि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः * इति ॥ ९६-९८ ॥

ममेति यन्मया चोक्तमसदेतन्न चान्यथा। नरेन्द्र गदितुं शक्यमपि विज्ञेयवेदिभिः ॥ ९९ ॥

अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथाऽनयोः। परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरे वचसां न यः ॥ १०० ॥

तद्गच्छ श्रेयसे सर्वं ममैतद्भवता कृतम्। यद्विमुक्तिप्रदो योगः प्रोक्तः केशिध्वजाव्ययः ॥ १०१ ॥

श्रीपराशरः—

यथार्हं पूजया तेन खाण्डिक्येन स पूजितः। आजगाम पुरं ब्रह्मंस्ततः केशिध्वजो नृपः॥ १०२॥

खाण्डिक्योऽपि सुतं कृत्वा राजानं योगसिद्धये। वनं जगाम गोविन्दे विनिवेशितमानसः ॥ १०३ ॥

तत्रैकांतमतिर्भूत्वा यमादिगुणसंयुतः। विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयम् ॥ १०४ ॥

केशिध्वजो विमुक्त्यर्थं स्वकर्मक्षपणोन्मुखः। बुभुजे विषयान्कर्म चक्रे चानभिसंहितम् ॥ १०५ ॥

अकल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्तथा। अवाप सिद्धिमत्यन्तां तापक्षयफलां द्विज ॥ १०६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कथित इत्यादिश्लोके ममेतिवचनस्याहंकारममकारहेतुभूतचित्तमलनाशवचनेन व्याहतिं परिहरति—ममेति ॥ यद्यप्यहंममत्वहेतुचित्तमलनाशे सत्यहंममत्वनाशादहंममेतिशब्दप्रयोगो न युज्यते। तथापि विज्ञेयवेदिभिः—साक्षात्कृतपरमार्थैरपि तत्प्रयोगं विना न गदितुं शक्यम् ॥ ९९ ॥

एतदेव विवृणोति—अहंममेति ॥ अहं ममेति इयं बुद्धिरविद्या - अन्यथाज्ञानम्। तथा व्यवहारः - पुमान् स्त्री गौरयं वाजीत्यादिव्यवहारोऽपि अनया - अविद्यया। द्वैताद्वैतयोरभेदः भ्रमकृत इत्यर्थः। परमार्थः - अविनाश्यात्मा, असंलाप्यः - अजमहिषादिविशेषरहिततया तत्तच्छब्दैरनिर्देश्यः। तत्र हेतुः - गोचरे वचसां न यः इति ॥ १००-१०३ ॥

तत्रेति ॥ लयम्—नामरूपकर्मणामात्यन्तिकनाशम्, * यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय, * अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्, * भिद्यते हृदयग्रन्थिः, * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इत्यादेः। न तु स्वरूपैक्यम्, नित्यनैमित्तिकप्राकृतलये प्रदर्शनात्। तथा सतीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषो जीवानामकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशश्च स्यात्। पुनर्देहसंबन्धाभाव एवात्यन्तिके विशेषः ॥ १०४ ॥

केशिध्वज इति ॥ अनभिसंहितम्—अनभिसंहितफलम् ॥ १०५ ॥

अकल्याणेति ॥ अमलः—क्षपितप्रारब्धकर्मविशेषः ॥ १०६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्येष कथितस्सम्यक् तृतीयः प्रतिसंचरः। आत्यन्तिको विमुक्तिर्या लयो ब्रह्मणि शाश्वते ॥ १ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव भवतो गदितं मया ॥ २ ॥

पुराणं वैष्णवं चैतत्सर्वकिल्बिषनाशनम्। विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥ ३ ॥

तुभ्यं यथावन्मैत्रेय प्रोक्तं शुश्रूषवेऽव्ययम्। यदन्यदपि वक्तव्यं तत्पृच्छाद्य वदामि ते ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच—

भगवन्कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया मुने। श्रुतं चैतन्मया भक्त्या नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ ५ ॥

विच्छिन्नास्सर्वसंदेहा वैमल्यं मनसः कृतम्। त्वत्प्रसादान्मया ज्ञाता उत्पत्तिस्थितिसंक्षयाः ॥ ६ ॥

ज्ञातश्च त्रिविधो राशिश्शक्तिश्च त्रिविधा गुरो।
विज्ञाता सा च कार्त्स्न्येन त्रिविधा भावभावना ॥ ७ ॥

त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्ञेयमन्यैरलं द्विज। यदेतदखिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते ॥ ८ ॥

कृतार्थोऽहमसंदेहस्त्वत्प्रसादान्महामुने। वर्णधर्मादयो धर्मा विदिता यदशेषतः ॥ ९ ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च ज्ञातं कर्म मयाऽखिलम्। प्रसीद विप्रप्रवर नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ १० ॥

यदस्य कथनायासैर्योजितोऽसि मया गुरो। तत्क्षम्यतां विशेषोऽस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

एतत्ते यन्मयाऽऽख्यातं पुराणं वेदसंमितम्। श्रुतेऽस्मिन्सर्वदोषोत्थः पापराशिः प्रणश्यति ॥ १२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं कृत्स्नं मयाऽत्र तव कीर्तितम् ॥ १३ ॥

अत्र देवास्तथा दैत्या गन्धर्वोरगराक्षसाः। यक्षविद्याधरास्सिद्धाः कथ्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ १४ ॥

मुनयो भावितात्मानः कथ्यन्ते तपसाऽन्विताः। चातुर्वर्ण्यं तथा पुंसां विशिष्टचरितानि च ॥ १५ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

इत्येष इति ॥ या विमुक्तिः, एषः ब्रह्मण्यात्यन्तिको लयस्तृतीयः प्रतिसञ्चरः इत्थं कथितः ॥ १-६ ॥

ज्ञात इति ॥ त्रिविधो राशिः—सृष्टिपालनप्रलयहेतवो ब्रह्मदक्षादिः, विष्णुमन्वादिः, रुद्रकालान्तकादिरिति त्रयो राशयः। चतुर्विध इति पाठे भगवता सह पुंप्रधानव्यक्तकालाख्या हि विष्णुशक्तिः, परेत्याद्युक्ता त्रिविधा शक्तिः ॥ ७ ॥

त्वत्प्रसादादिति ॥ विष्णोर्न व्यतिरिच्यते तदात्मकत्वेन। पृथक्सिद्ध्यनर्हं ज्ञातमिति शेषः ॥८-११॥

एतदिति ॥ दोषोत्थः—न केवलं बुद्धिकृतः, रागादिकृतोऽपि ॥ १२ ॥

पुण्याः प्रदेशा मेदिन्याः पुण्या नद्योऽथ सागराः। पर्वताश्च महापुण्याश्चरितानि च धीमताम्॥१६॥
वर्णधर्मादयो धर्मा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः। येषां संस्मरणात्सद्यस्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥
उत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुर्यो जगतोऽव्ययः। स सर्वभूतस्सर्वात्मा कथ्यते भगवान्हरिः ॥ १८ ॥
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः। पुमान्विमुच्यते सद्यस्सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ १९ ॥
यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलायनमनुत्तमम्। मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ २० ॥
कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम्। प्रयाति विलयं सद्यस्सकृद्यत्र च संस्मृते ॥ २१ ॥
हिरण्यगर्भदेवेन्द्ररुद्रादित्याश्विवायुभिः। पावकैर्वसुभिस्साध्यैर्विश्वेदेवादिभिस्सुरैः ॥ २२ ॥
यक्षरक्षोरगैस्सिद्धैर्दैत्यगन्धर्वदानवैः। अप्सरोभिस्तथा तारानक्षत्रैस्सकलैर्ग्रहैः ॥ २३ ॥
सप्तर्षिभिस्तथा धिष्ण्यैर्धिष्ण्याधिपतिभिस्तथा। ब्राह्मणाद्यैर्मनुष्यैश्च तथैव पशुभिर्मृगैः ॥ २४ ॥
सरीसृपैर्विहंगैश्च पलाशाद्यैर्महीरुहैः। वनाग्निसागरसरित्पातालैस्ससुराग्निभिः ॥ २५ ॥
शब्दादिभिश्च सहितं ब्रह्माण्डमखिलं द्विज। मेरोरिवाणुर्यस्यैतद्यन्मयं च द्विजोत्तम ॥ २६ ॥
स सर्वः सर्ववित्सर्वस्वरूपो रूपवर्जितः। भगवान्कीर्तितो विष्णुरत्र पापप्रणाशनः ॥ २७ ॥
यदश्वमेधावभृथे स्नातः प्राप्नोति वै फलम्। मानवस्तदवाप्नोति श्रुत्वैतन्मुनिसत्तम ॥ २८ ॥
प्रयागे पुष्करे चैव कुरुक्षेत्रे तथाऽर्णवे। कृतोपवासः प्राप्नोति तदस्य श्रवणान्नरः ॥ २९ ॥
यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षेणाप्नोति मानवः। महापुण्यफलं विप्र तदस्य श्रवणात्सकृत् ॥ ३० ॥
यज्ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले। मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति पुरुषः फलम्॥ ३१ ॥
तदाप्नोत्यखिलं सम्यगध्यायं यश्शृणोति वै। पुराणस्यास्य विप्रर्षे केशवार्पितमानसः ॥ ३२ ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम। ज्येष्ठामूले सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ॥ ३३ ॥
समभ्यर्च्याच्युतं सम्यङ्मथुरायां समाहितः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम्॥ ३४ ॥
आलोक्यर्द्धिमथाऽन्येषामुन्नीतानां स्ववंशजैः। एतत्किलोचुरन्येषां पितरस्सपितामहाः ॥ ३५ ॥
कच्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीसलिलाप्लुतः। अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥ ३६ ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे केनैवं वयमच्युत। परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारितास्स्वकुलोद्भवैः ॥ ३७ ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम्। धन्यानां कुलजः पिण्डान्यमुनायां प्रदास्यति॥३८॥
तस्मिन्काले समभ्यर्च्य तत्र कृष्णं समाहितः। दत्त्वा पिण्डं पितृभ्यश्च यमुनासलिलाप्लुतः ॥३९॥
यदाप्नोति नरः पुण्यं तारयन्स्वपितामहान्। श्रुत्वाऽध्यायं तदाप्नोति पुराणस्यास्य भक्तितः ॥४०॥

वैशिष्ट्यप्रदर्शनाय कार्त्स्न्येन पुराणाङ्गान्युक्तानीति ज्ञापनार्थं पुनस्तान्यन्वाह – सर्गश्चेति॥ १३-२६॥

एतत्संसारभीरूणां परित्राणमनुत्तमम् । श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
दुःस्वप्ननाशनं नृणां सर्वदुष्टनिबर्हणम् । मंगलं मंगलानां च पुत्रसंपत्प्रदायकम् ॥ ४२ ॥
इदमार्षं पुरा प्राह ऋभवे कमलोद्भवः । ऋभुः प्रियव्रतायाह स च भागुरयेऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥
भागुरिस्स्तंभमित्राय दधीचाय स चोक्तवान् । सारस्वताय तेनोक्तं भृगुस्सारस्वतेन च ॥ ४४ ॥
भृगुणा पुरुकुत्साय नर्मदायै स चोक्तवान् । नर्मदा धृतराष्ट्राय नागायापूरणाय च ॥ ४५ ॥
ताभ्यां च नागराजाय प्रोक्तं वासुकये द्विज । वासुकिः प्राह वत्साय वत्सश्चाश्वतराय वै ॥ ४६ ॥
कम्बलाय च तेनोक्तमेलापुत्राय तेन वै ॥ ४७ ॥
पातालं समनुप्राप्तः ततो वेदशिरा मुनिः । प्राप्तवानेतदखिलं स च प्रमतये ददौ ॥ ४८ ॥
दत्तं प्रमतिना चैतज्जातुकर्णाय धीमते । जातुकर्णेन चैवोक्तमन्येषां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४९ ॥
पुलस्त्यवरदानेन ममाप्येतत्स्मृतिं गतम् । मयाऽपि तुभ्यं मैत्रेय यथावत्कथितं त्विदम् ॥ ५० ॥
त्वमप्येतच्छिनीकाय कलेरन्ते वदिष्यसि ॥ ५१ ॥
इत्येतत्परमं गुह्यं कलिकल्मषनाशनम् । यश्शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥
समस्ततीर्थस्नानानि समस्तामरसंस्तुतिः । कृता तेन भवेदेतद्यश्शृणोति दिनेदिने ॥ ५३ ॥
कपिलादानजनितं पुण्यमत्यन्तदुर्लभम् । श्रुत्वैतस्य दशाध्यायानवाप्नोति न संशयः ॥ ५४ ॥
यस्त्वेतत्सकलं शृणोति पुरुषः कृत्वा मनस्यच्युतं सर्वं सर्वमयं समस्तजगतामाधारमात्माश्रयम् ।
ज्ञानज्ञेयमनादिमन्तरहितं सर्वामराणां हितं स प्राप्नोति न संशयोऽस्त्यविकलं यद्वाजिमेधे फलम् ॥५५॥
यत्रादौ भगवांश्चराचरगुरुर्मध्ये तथान्ते च स ब्रह्मज्ञानमयोऽच्युतोऽखिलजगन्मध्यान्तसर्गप्रभुः ।
तत्सर्वं पुरुषः पवित्रममलं शृण्वन्पठन्वाचयन्प्राप्नोत्यस्ति न तत्फलं त्रिभुवनेष्वेकान्तसिद्धिर्हरिः ॥५६॥

ज्येष्ठामूल इति ॥ केनैवं वयमध्युतेति । केन वा पुरुषेण एवं मथुरायां कृतगोविन्दपूजनेन वयं तारिताः परामृद्धिम्-अपवर्गर्धिम् अवाप्स्यामः ॥ ३७-४९ ॥

पुलस्त्येति ॥ ममाप्येतत्स्मृतिं गतमिति मह्यं सारस्वतेन चेति पूर्वमुक्तमुपजीव्योच्यते । आद्ये कृतयुगे सर्वपुराणानां संग्रहरूपस्य ब्रह्मसंज्ञस्य कर्तुर्ब्रह्मणो दक्षादिपुरुकुत्सान्तः संप्रदायः । पराशरस्य त्रेतायां महद्विष्णुपुराणं कुर्वतः प्रागुक्तकालदैर्घ्यात्तद्विच्छेदे पुनः पराशरर्षिदृष्टमेव तत्पुराणं ब्रह्मणैव ऋभ्वादिजातुकर्णान्तसंप्रदायान्तरेण पुनस्त्रैलोक्ये प्रवर्तितम् । इदानीं त्वष्टाविंशतियुगारंभे मैत्रेयपृष्टेन पराशरेण प्राग्जन्मनि सारस्वतमुखाच्छ्रुतमिह जन्मनि वसिष्ठपुलस्त्यवरदानेनेदं स्मृतं स्वल्पग्रन्थसंग्रहितं मैत्रेयायोक्तम् । अतः संप्रदायाविच्छेदोक्तिरविरुद्धा । अस्य गर्भस्थस्यैव जन्मान्तरश्रुतवेदस्मरणवत्पुराणार्थस्मरणमभ्युपपन्नम् । षड्विंशे युगे व्यासत्वसिद्धया तदाद्यस्य सद्भावाद्युक्ता पुलस्त्यवरात् पुराणसंहिताकर्तृत्वसिद्धिः ॥ ५०-५६ ॥

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः।
मुक्तिं चेतसि यस्स्थितो मलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते॥

यज्ञैर्यज्ञविदो यजन्ति सततं यज्ञेश्वरं कर्मिणो यं वै ब्रह्ममयं परावरमयं ध्यायन्ति च ज्ञानिनः।
यं संचिन्त्य न जायते न म्रियते नो वर्धते हीयते नैवासन्न च सद्भवत्यति ततः किं वा हरेश्श्रूयताम्॥

कव्यं यः पितृरूपधृग्विधिहुतं हव्यं च भुंक्ते विभुर्देवत्वे भगवाननादिनिधनस्स्वाहास्वधासंज्ञिते।
यस्मिन्ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनां निष्ठायै प्रभवन्ति हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः॥

नान्तोऽस्ति यस्य न च यस्य समुद्भवोऽस्ति वृद्धिर्न यस्य परिणामविवर्जितस्य।
नापक्षयं च समुपैत्यविकारि वस्तु यस्तं नतोऽस्मि पुरुषोत्तममीशमीड्यम्॥ ६०॥

तस्यैव योऽनुगुणभुग्बहुधैक एव शुद्धोऽप्यशुद्ध इव भाति हि मूर्तिभेदैः।
ज्ञानान्वितस्सकल(स)तत्त्वविभूतिकर्ता तस्मै नमोऽस्तु पुरुषाय सदाऽव्ययाय॥ ६१॥

ज्ञानप्रवृत्तिनियमैक्यमयाय पुंसो भोगप्रदानपटवे त्रिगुणात्मकाय।
अव्याकृताय भवभावनकारणाय वन्दे स्वरूपभवनाय सदाऽजराय॥ ६२॥

यस्मिन्निति॥ मतिः—श्रवणमननरूपं ज्ञानं, चिन्तनं-धारणा, आत्मनि मनोनिवेशनं ध्यानं, भगवति चेतस्स्थितिस्समाधिः॥ ५७॥

यज्ञैरिति॥ न जायते इति। शरीरपरिग्रहो जन्म, तत्त्यागो मरणम्। वृद्धिह्रासौ ज्ञानतः। नैवासन्न च सदिति कारणत्वकार्यत्वनिरासः। ततः-हरेः, अति-अतिक्रमेण, किं वा श्रूयताम्? तदधिकं न किंचित् श्रूयत इत्यर्थः॥ ५८॥

स्वनामादिद्वारा हरिरेव श्रोतव्य इत्याह—काव्यमिति॥ मानिनां-प्रमाणवतां, मानानि निष्ठायै-परिच्छेदाय न प्रभवन्ति-न समर्थानि भवन्ति॥ ५९॥

अथ शास्त्रं समापयिष्यन्नीश्वरपुरुषप्रधानव्यक्तानि मंगलाय प्रणमति—नान्तोऽस्तीत्यादिचतुर्भिः॥ नान्तोऽस्तीति॥ तत्रायं प्रथमः श्लोकः शुभाश्रयत्वेनोक्तदिव्यविग्रहविशिष्टेश्वरविषयः। कालोऽपीश्वरेऽन्तर्भूतः॥६०॥

द्वितीयेन श्लोकेन तस्य पुरुषरूपं नमस्करोति—तस्यैवेति॥ यः-पुरुषः, तस्यैवानुगुणभुक्-शेषभूत इत्यर्थः। एकः-देवादिभेदरहितः ज्ञानैकस्वरूपः स्वतश्शुद्धोऽपि प्राकृतदेहेष्वात्मभ्रमात्तद्धर्मयुक्ततया भानादशुद्ध इव भाति। ज्ञानान्वितः-ज्ञानधर्मकः। तत्त्वादीनां महादादीनां विभूतेः-विस्तरस्य कर्मद्वारा कर्ता। सकलतत्त्वविभूतिकर्तेति च पाठः॥ ६१॥

प्रधानस्वरूपमाह—ज्ञानेति॥ ज्ञानप्रवृत्तिनियमाः-सत्त्वादीनां कार्याणि नियमः—स्तम्भो ज्ञानसंकोचश्च। एषामैक्यम्-एकत्र लयः, तद्रूपाय। गुणसाम्यावस्थायां हि तत्वात् तत्तत्कार्याणि न भवन्ति। अव्याकृताय—अनुद्भूत महादाद्यवस्थाय, प्रधानायेत्यर्थः। भवभावनकारणाय-भवः संसारः, तद्भावनस्य कर्मणः कारणाय। स्वरूपभवनाय-स्वरूपेण भवनं यस्य तत् स्वरूपभवनं, स्वतस्सिद्धाय; आदिरहितायेत्यर्थः॥ ६२॥

व्योमानिलाग्निजलभूरचनामयाय शब्दादिभोग्यविषयोपनयक्षमाय ।
पुंसस्समस्तकरणैरुपकारकाय व्यक्ताय सूक्ष्मबृहदात्मवते नतोऽस्मि ॥ ६३ ॥

इति विविधमजस्य यस्य रूपं प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य ।
प्रदिशतु भगवानशेषपुंसां हरिरपजन्मजरादिकां स सिद्धिम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंऽशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ समाप्तश्च षष्ठोंऽशः ॥

तत्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्स्वभाव-भोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः ।
संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥

तस्यैव व्यक्ताख्यं रूपमाह—व्योमेति ॥ सूक्ष्मबृहदात्मवते-सूक्ष्मम्—महदादि, बृहत्-पृथिव्यादि, आत्मा । अत्र आत्मशब्दः स्वरूपवचनः ॥ ६३ ॥

अथैवमुपपादितात्स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुशरीरात्पुरुषोत्तमात् सर्वपुंसां परमपुरुषार्थं मोक्षमाशासानः प्रीत्या स्तुयति-इतीति ॥ इति-उक्तप्रकारेण । प्रकृतिपरात्ममयं-प्रकृतिर्व्यक्ताव्यक्तात्मिका, तस्याः परम् अप्राकृतदिव्यशरीरम्, आत्मा-पुरुषः । प्रकृतिपरात्मवत इति च पाठः । अत्र प्रकृतिपुरुषयोः परस्माद्भेदः, तयोर्जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यनिबन्धनं तद्रूपत्वम्, अशेषपुंसामिति निर्देशात् आत्मनां परस्परभेदः, भगवतः अपजन्मजरादिकसिद्धिप्रदेष्टृत्ववचनेन स एव मोक्षप्रद इत्याद्युक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजयतीश्वरचरणसरोजचञ्चरीकश्रीविष्णुचित्तार्यप्रसादिते
श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने षष्ठेंऽशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तार्यवर्यानुगृहीत-व्याख्या सहितं

श्रीविष्णुपुराणं समाप्तम् ॥

अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः

'लिबर्टी' मुद्रणालये मुद्रितम् चेन्नपुरी-१